

ІНДИВІДНЕ НАЧАЛО В СОЦІАЛЬНІЙ СИСТЕМІ

Проблема співвідношення індивідного і суспільного завжди була значущою для філософії, в якій вона мала двозначне трактування і вирішувалась з позицій первинності суспільності, цілісності, тотальності або індивідуальності, одиничності, симулярності.

Від античності до сьогодення ця проблема не має однозначного вирішення. У філософській літературі трапляються протилежні позиції. Прихильниками першої були Платон, Дюркгейм, Маркс, другої – Зіммель, Дільтей, Поппер.

Очевидно, що взаємодію суспільного і індивідуального слід розглядати як взаємодоповнюючі начала. У природі нерідко мають місце явища і процеси з двоякою сутністю. Їх взаємозв'язок здійснюється за формулою теоретичного диполя, коли об'єкт має два рівнозначних, а можливо, і взаємовиключних начала.

Здебільшого посилаються на те, що, з одного боку, суспільне формує індивідуальне, а з другого – індивідуальне, своєю чергою, створює суспільне, виникає замкнуте коло двозначності за звичайним принципом невирішеності – “Що первинне – яйце чи курка?”. Але в кінцевому підсумку вихід за межі цієї замкнутості – в з'ясуванні походження людини.

Людина є первинною щодо суспільства, оскільки є продуктом космічної еволюції і, хоч виникла на природних засадах і реалізується в соціум, є таким носієм духовності – наслідком розвитку Космосу, який володіє здатністю до саморозвитку і самоосягання.

Ця особливість людського існування має пояснення в релігійних доктринах, що робить доступним розуміння персоніфікації надприродних сил в особі Бога в індивіді. Але, мабуть, цей процес ще потребує глибокого філософського осмислення, завдяки чому буде можливим з'ясування справжньої суті первинності людського начала щодо суспільного (“града земного”).

Людина не може існувати самочинно, поза спільнотами, організованими в суспільство, в якому їх взаємозалежність стає обоюдною. Ідеї атомізму не можуть бути домінуючими, як зазначав Ч.Тейлор, але первнем суспільного завжди є індивід.

Політичні зрушення, наукові відкриття, мистецькі досягнення

завжди є результатом індивідної дії. Усі суспільні зміни завжди започатковані особистістю.

Чи відбулась би Французька революція без персоналій її вождів, чи мав би місце Жовтневий переворот у Росії без особи Леніна? Чи можливими б були перемоги російських військ без Суворова і Кутузова, чи не набули б свого персонального обличчя сталінський терор і гітлерівські зlodіяння?

А наукові відкриття Ньютона, Коперника, Лобачевського, Ландау, Вернадського та інших учених, здебільше названі їхніми іменами. Чи можливо не взяти до уваги індивідуальне забарвлення музики Бетховена, Моцарта, Вагнера, Чайковського, Сибеліуса? Чи не є виразними відмінності поезії Рільке, Маяковського, Єсеніна, Шевченка?

Прихильники універсализму стверджують, що творчий вираз кожної особистості покликаний до життя суспільними потребами, але, навіть якщо прийняти це до уваги, кожен із них є продуктом творчості індивідної неповторності. І саме особистість є витокom творчості, бо “все велике, створене людством, завжди виникає з індивідуальності”, як зазначав Гете [1, 74–75].

Людина живе і діє на двох рівнях суспільної організації. Її індивідні прояви здійснюються в життєвому світі. В первинних групах, як-то – родина та інші утворення, вона комунікує з іншими як “Я”, тобто в усій повноті своїх якостей.

Її значущість виявляється через особисту індивідність: через психологічні відмінності, особливості характеру, моральні риси. Інший для неї також вагомий своїми індивідуальними проявами.

Взаємодія індивідів на цьому рівні відбувається “обличчям-до-обличчя”, “очі в очі”, “плече-до-плеча”, іншими словами, “Я” існує в усій повноті свого особистого буття, а не частково, як на інших рівнях соціальної організації, на яких її індивідуальний прояв має партикулярну соціальну форму. Тут людина діє не як індивід у цілому, а як окремий представник нації, носій певних релігійних уподобань, виконавець службової ролі, як виборець тощо. І хоч в цій іпостасі його індивідуальні риси також значущі, вони реалізуються не в безпосередніх індивідних контактах у первинній групі, а як опосередковані спільнотою, що має певне функціональне призначення.

На рівні соціальної системи людських відносин постають гроші і влада, де індивідне начало існує у знятому вигляді. Індивід відчужується від своїх індивідних якостей і виступає як суб’єкт

ринкових та владних стосунків.

Безперечно, його особисті риси можуть позначатись на його функціональних проявах, він може бути більш успішним підприємцем або, навпаки, більш виразно виявляти свої здібності в політичній сфері, як виборець, обирати, за кого віддати свій голос і тощо, але про його самість у цілому, власне, про його особисте “Я” не йдеться, бо значущим є лише його здатність до функціонування і лише в її межах.

Система є таким рівнем узагальнення індивідного, на якому воно, індивідне, відчужується і набуває значення лише як сукупність особистих рис підприємця, можновладця, громадянина та ін., які нівелюються в узагальненому суспільному, системному, тобто позначаються на його функціонуванні лише в сукупності, загалом.

Особливо це виявляється в державній організації суспільства, на основі суспільного договору та інших видів інтеграції (примусу, насильства та ін.), де інтереси, права, моральні норми існують у відчуженій щодо кожного індивіда формі.

Часом система з метою самозбереження є зацікавленою в деперсоналізації суспільства, вдається до засобів омасовлення. Індивідуальність як така, з її запитами, інтересами, правами, оголошується метою функціонування державного устрою, а фактично ніякою мірою не є такою, бо, по-перше, ніяке системне утворення не здатне слугувати його окремій складові, а по-друге, індивідне начало в його найповнішій іпостасі прагне виходити за межі вже досягнутого і тим загрожує стабільності системи.

Отже, в цьому взаємозв'язку особистого і суспільного перше поступається вимогам другого, а друге підпорядковує собі перше.

І якими б не були міркування щодо неможливості існування індивідів без системи, а системи – без індивідів, вони підпорядковані вище зазначеним засадам.

Однак індивід є не лише часткою системи. Суспільство формує його, дає можливість йому існувати, але ніколи особисте не вичерпується лише суспільним наповненням. “Якщо б виділити з усього комплексу поведінки людей ті моменти, які виникають під впливом суспільства, то залишок, мабуть, був би не меншим за обсягом і значенням, ніж відраховане”, – писав Б.Данем [2, 13].

Як первинне начало, індивідне не зводиться до суспільного, однак їх взаємини не такі однозначні.

Все залежить від можливостей, які створює суспільство для

самоздійснення індивіда. Тому слід розрізняти типи соціального зв'язку, які існують між індивідами. Йдеться про типологізацію в суспільстві саме під цим кутом зору. Адже індивід як самодіюча особистість дорівнює нулю. Це, зокрема, зазначав Дюркгейм.

У первісному суспільстві кожен його член був “гострим зором”, “швидкохідним” або “твердою рукою” та ін., тобто уособлював ті властивості, якими він збагачував спільноту, до якої належав.

У часи античності особистість становила відбиток соціальних запитів і потреб.

Середньовічне суспільство не зводило індивіда до класової або станової ролі, яку він виконував, будучи землевласником або земле-робом, феодалом або кріпаком, лицарем, воїном та ін. Тоді людину сприймали як відображення образу і подоби Бога, як підвладну Його волі.

Доба Відродження і Просвітництва пробудила в людині прагнення до самовираження.

Але справжня реалізація саме особистих якостей, необхідних для розвитку суспільства, як вважає, зокрема, Л.Баткін, сталася лише за становлення капіталістичного ладу, що розпочалося за Нового часу. Саме в ці часи з'являється індивід, здатний до самоздійснення.

Протягом віків відбувається процес становлення особистісного способу буття. Як зазначав К.Войтило, “критерієм поліпшення устроїв не може слугувати лише критерій економічний, політичний чи суспільний. Ним може бути лише персоналістичний” [3, 25].

Особистість є іманентною якістю людини і на різних шаблях історії має відповідні форми втілення. Неповторність особистості і її незвідність до суспільних відносин тією або іншою мірою мали місце в усі часи. У процесі історії реалізується зростання ролі і значущості індивідного начала.

Мірою того, як індивід спирається на нагромаджений історичний досвід людства, культурний ґрунт, на якому він формується, стає глибшим, варіативність його чинень залежить від всезростаючих соціальних зв'язків. Індивідне начало значно збагачується, а здатність до самоздійснення набирає все більших масштабів.

Сучасне суспільство перебуває на такому етапі свого розвитку, який дає право називати його індивідуалізованим. Специфіку такого суспільства докладно описали З.Бауман і Н.Еліас.

За умов глобальної індивідуалізації суспільства індивідна воля,

наміри, уподобання суттєво позначаються на суспільному функціонуванні. Стають можливими прояви “розгнужданого потурання”, за висловом Д.Гільдербранта. Це суттєво ускладнює узгодження різноманітних векторів людської поведінки.

Більш рельєфно індивідний чинник виявляється в політиці. Як ми зазначали, на рівні владних стосунків діють системні закони. Політичний діяч підпорядкований владним вимогам і ієрархічним залежностям.

У політичних структурах діє так званий “ефект бюро” (Бурдье), коли особа нівелюється до функціонального виконавця панівної волі. Ця проблема дістала своє ґрунтовне висвітлення на сторінках філософської літератури. Але менш дослідженим є питання про вплив особистого чинника, зокрема в процесах державотворення, діяльності політичних партій. Вочевидь, він діяв на всіх історичних етапах. Не можна скинути з рахунку роль Мірабо, Бісмарка, Черчилля, Століпіна, Распутіна, нарешті Гітлера, Сталіна в історії певних країн, а то й всього людства.

Але особливо посилюється роль особистості в умовах демократизації суспільства. Демократія – особлива форма суспільної організації. Вона дає можливість приймати відповідальні рішення на користь більшості.

При цьому ущемлюється меншість, а тим більше особа, права якої лише формально закріплені режимом демократії. Але за певних обставин політична постать може діяти самочинно, всупереч волі більшості.

Сама по собі демократія не дає ніяких соціальних гарантій, а лише забезпечує визначений її формою баланс між владою і свободою особистості, який нерідко порушується. Особливо в суспільстві, яке щойно звільнилось від утисків тоталітаризму і зберегло звичаї, набуті в умовах примусів і насильства. Політичний елітаризм, що панує в суспільстві, по суті забезпечує преференції владній верхівці, яка за формою претендує на вираження інтересів більшості, а насправді являє собою олігархічне кланове утворення, що процвітає завдяки жорсткій експлуатації народу. “Якщо демократія, – писав Ф.Хайек, – вирішує свої питання з допомогою влади, не обмеженої твердо встановленими правилами, вона неминуче перероджується в деспотію”.

Псевдодемократична організація суспільства по суті дискредитує цю форму і загострює властиві їй недоліки, а натомість

робить можливим самочинність не обмеженої в діях особистості.

В умовах такої деформованої демократії вплив більшості на чинення представників кланів, бюрократичної верхівки зводиться нанівець, що виключає їх підконтрольність. Набирає сили ефект “розгнужданої самості”, і хоч політичний діяч залишається певною мірою підконтрольним певним структурам, але його індивідний чинник значно посилюється, набираючи гіпертрофованої форми.

Самочинність президента і недолугість його оточення, надмірна наполегливість прем'єра, незгідливість його соратників, неможливість подолання амбітності деяких політичних лідерів, неналежна поведінка на межі самодурства (як у випадку діяльності київського мера) та інші суб'єктивні фактори суттєво впливають на перебіг політичних подій.

Елементарна грамотність, культурна вихованість, моральна порядність, знехтувані окремими політичними діячами, надають історичному процесу викривленого спрямування щодо прогресивного поступу людства.

Часом особистий вчинок, зумовлений власними цілями і уподобаннями, відчутно позначається на подальшому розвитку подій (досить згадати особистий вибір чинення Морозом, Богатирьовою, Герман та ін.).

Отже, індивідне начало і на найвищих рівнях системної організації суспільства здатне деформувати її функціонування.

До речі, негативні наслідки особистих учинків рядових членів суспільства можуть також набувати загальносоціальних масштабів. Особливо, коли йдеться про терористичні акти або недбале поводження зі складними технічними засобами.

Індивідуалізоване суспільство потребує принципово нової форми системної організації, якою може бути громадянське суспільство. Лише в його просторі можлива гармонізація індивідного і суспільного, особистого і системного.

За всіх історичних умов людина реалізує себе в суспільних угрупованнях, де діє зв'язок “Я – Ти”. “Людина “оживає” і розквітає як особова істота тільки в інтерсуб'єктивному вимірі, перебуваючи у постійному спілкуванні з іншими особами” [5, 239].

Індивід відносить себе до групи і реалізується в ній в межах життєвого світу. Індивідуальне “Я” зберігає свою самототожність, хоча колективна приналежність частково обмежує самість.

На рівні асоціативних угруповань, побудованих на засадах узгодженості інтересів, міра їх згуртованості і успішності функціонування залежить від принципів, докладно з'ясованих комунікативною філософією Апеля, Габермаса та інших мислителів, основні ідеї якої розкрито в працях вітчизняних філософів А.Єрмоленка, Л.Ситніченко. У комунікативних індивідних зв'язках спільнот можлива їх інтеграція з урахуванням інтересів усіх комунікантів. Досі їх підпорядкування соціуму в цілому здійснювалось засобами державної інтеграції, не здатної забезпечити повноцінне самоздійснення особи, яка в державі існує у відчуженій формі, а відчуження, на думку К.Войтили, – те, що позбавляє людину можливості “самосповнення” [3, 257].

Різноманітні угруповання людей, що виникають на основі спільності інтересів, становитимуть фундаментальну основу громадянського суспільства, не створеного державою, яка, не бажаючи втрачати беззастережний контроль над своїми підлеглими, може жорстоко протидіяти їм.

Особливістю комунікативних спільнот, що діють на засадах гармонізації суспільного і особистого, є узгодженість взаємних інтересів. Така інтерсуб'єктивність дає можливість обмежувати свавілля окремішності і водночас не зазіхає на гідність людини, не обмежує можливостей її самоздійснення.

У громадянському суспільстві спільноти, що його утворюють, є продуктом індивідуалізованої дії. Відтак уможлиблюється існування самості. Набирають сили принципово інші механізми соціальної інтеграції, яка стає продуктом власного вибору індивідів і водночас вимагає узгодженості його дій з іншими.

Якщо на рівні системи, зокрема її політичної сфери, відчуженої від життєвого світу, можливі індивідні “вибрики” – дії, лише особисто вмотивовані, то в громадянському суспільстві вони підлягають взаємоузгодженості на комунікативних засадах. Такі міркування відкривають шлях до перебудови суспільства, що дасть змогу розв'язати антагоністичні суперечності окремішності і тотальності.

Література

1. Свасьян К. Гете. – М., 1989.
2. Данэм Б. Герои и еретики. Политическая история западной мысли. – М., 1967.
3. Войтило К. Участь чи відчуження?//Досвід людської особи. – Львів, 2000.
4. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М., 1992.
5. Кросбі Дж. Самість і трансцендентність//Досвід людської особи. – Л., 2000.